

En alles ging zoals het gaan moest – in Amsterdam, Berlijn, Budapest, Frankfort, Riga en Wenen? Huwelijken tussen joden en niet-joden 1900-1943

Wout Ultee en Ruud Luijckx¹

Summary

And everything happened as it was bound to happen – in Amsterdam, Berlin, Budapest, Frankfurt, Riga, and Vienna? Jewish-Gentile intermarriage 1900-1943

We study marriage registration statistics for Amsterdam, Berlin, Budapest, Frankfurt, Riga and Vienna from 1900 to around 1940. Until the early 1930s the chances of Jewish-Gentile marriage increased. We found Amsterdam and Budapest exceptions to the hypothesis that the longer ago Jews were emancipated, the higher the chances of Jewish-Gentile marriage will be. We account for the exceptionally low chances for Amsterdam and the high ones of Budapest by Jewish-Gentile residential segregation, which was strongest in Amsterdam and weakest in Budapest. Chances of Jewish-Gentile marriage decreased some years before these marriages became forbidden at the end of the period we considered, but not before national-socialists came to power. In Berlin and Frankfurt the chances of Jewish-Gentile marriage in the early 1930s were not lower than in our other cities.

Proloog

Georg Hermann Borchardt, geboren te Berlijn in 1871 en gestorven te Auschwitz in 1943, schreef een roman met de titel *Jettchen Gebert* en een vervolg daarop geheten *Henriette Jacoby*. De boeken verschenen in 1906 en 1908 op naam van Georg Hermann, verkochten ook in Nederlandse vertaling goed² en werden geprezen als bitterzoet en broosfijn realisme. Ze spelen in Berlijn in 1839 en 1840 en betreffen de botsing tussen twee joodse families over het huwelijk van Jettchen, die werd opgevoed door haar oom Salomon Gebert en zijn vrouw Rickchen Jacoby nadat haar vader in 1815 in de oorlog tegen Frankrijk was gesneuveld.

Jettchens lievelingsoom is de vrijgezel Jason Gebert. Jason wilde als kunstschilder leven, maar moest van zijn vader hofjuwelier worden, net als zijn grootvader. Jason raakte echter in 1813 in de oorlog tegen Frankrijk gewond aan de linkerheup, bleef na jarenlange verpleging

mank en kwam in 1820 vast te zitten als demagoog. Sinds zijn vrijlating leest hij kranten en lacht hij om Hegel – de mens is een met rede begaafd wezen, maar paarden zijn aardiger. Volgens Jason zijn de Geberts niet meer zo gezien. Zijn broer Ferdinand verkoopt rijtuigen, zijn broer Salomon, die de zuster van zijn broers vrouw huwde, handelt in stoffen. Salomon bewondert de gouddruk op de *Mendelssohn* die hij van zijn vader erfde, Ferdinand klaagt dat *Nathan der Weise* niet wordt opgevoerd. Jettchen doet nog wel de naam van de familie eer aan. Uit de bibliotheek leent ze liever Charles Dickens dan Eugène Sue. Maar Jason voorspelt dat Jettchen het tegen de Jacoby's aflegt.

Op de eerste mooie voorjaarsdag van het jaar stelt Jason op de *Königsstrasse* Jettchen voor aan Friedrich Kössling, een doctor in de filosofie die schrijft voor de *Gesellschafter* en de *Elegante Welt*. Na een diner ten huize van Salomon en een wandeling met Jettchen door het park van slot Charlottenburg, vraagt Kössling om Jettchens hand. Dan nemen, gelijk de seizoenen veranderen, de gebeurtenissen hun loop. De ooms overleggen: 'die's niks en ie heeft niks'. Als Jason opmerkt dat in de familie altijd met de liefde rekening is gehouden, verklaart Salomon: 'met onze toestemming zal Jettchen geen christ trouwen'. Jason zegt Kössling dat de Geberts nooit in ruil voor een von zijn gedoopt. Jettchen, die gelooft dat mensen het niet geheel in hun macht hebben hun eigen leven te vormen, stemt tenslotte toe te trouwen met de leeropkoper Julius Jacoby, een neef uit Bensen in Posen die niet haar neef is. Aan het eind van *Jettchen Gebert* loopt ze echter weg van haar bruiloft en op de laatste bladzijden van *Henriette Jacoby* pleegt ze zelfmoord.

Om te laten uitkomen waardoor Jettchen Gebert wordt omgevormd tot Henriette Jacoby, herhaalt Hermann de zinsnede 'en alles ging zoals het gaan moest'. Deze uitdrukking, die al voorkwam in Theodor Fontanes *Effi Briest*, werd aan het eind van het Duitse keizerrijk een gezegde en bleef dat in de Weimar-republiek. Tijdens het Derde Rijk stond *Jettchen Gebert* op zwarte lijsten (Leonard, 1983). Het boek werd in de Bondsrepubliek Duitsland en de Duitse Democratische Republiek herdrukt en vaak geleend uit Berlijnse volksbibliotheken. In 1985 vond te West-Berlijn een tentoonstelling plaats over het Duitse jodendom en de Duitse cultuur. In haar catalogus stelt Grubel (1985) dat in de 20e eeuw zo veel gebeurde dat niet had moeten gebeuren. Over haar titel, *Jettchen Geberts Kinder*, zei Nussbaum (1987) dat Hermanns geesteskind heden ten dage de mislukte integratie van het Duitse jodendom verbeeldt.

1. De 20e-eeuwse sociologie: aandacht voor vragen over de uitbreiding van mensenrechten en verwaarlozing van vragen over hun inperking

Sociologisch onderzoek leert dat, tegen de voorspellingen van Marx in, de scheiding der klassen in het 20e-eeuwse Europa niet almaar scherper werd. De overgang van census- naar algemeen kiesrecht en de opkomst van linkse partijen leidden tot minder inkomensongelijkheid en meer sociale mobiliteit (vergelijk Ultee, Arts & Flap, 1992). Deze bevindingen roepen de vraag op waarom de klassenscheiding afnam. Ze leiden echter ook tot de vraag naar de houd-

baarheid van een gedachte die tegengesteld is aan het historisch materialisme van Marx, en wel Hegels hypothese dat het lot van mensen wordt bepaald door de oorlogen tussen volken. De dieptepunten van de 20e eeuw stroken met dit idee: in het begin van de 20e eeuw maakten Armeniërs dodenmarsen door het Osmaanse Rijk, tijdens de Tweede Wereldoorlog werden joden in gaskamers vermoord en aan het eind van deze eeuw zuiverden Serviërs Bosnië door moslims neer te schieten.

Vergeleken met vragen over de uitbreiding van rechten voor economisch zwakke groeperingen, trokken vragen over de inperking van rechten voor cultureel perifere groepen tot nu toe minder aandacht in de sociologie. Zo poneerde Marshall (1949) dat de komst van sociale rechten in het Verenigd Koninkrijk een uitvloeisel was van de toekenning van politieke rechten, zonder in te gaan op de inperking van die rechten voor katholieken in Noord-Ierland. Hier komt bij dat Marshalls opsomming van burgerrechten, zoals het recht op een openbare aanklacht en de vrijheid van godsdienst, voorbijgaat aan het recht van personen om naar eigen goeddunken met elkaar te trouwen. Zuid-Afrika verbood onder de *apartheid* huwelijken tussen blanken en zwarten, 16 staten van de Verenigde Staten van Amerika deden dat tot 1967.

De onderzoeksvraag van dit artikel betreft het recht zonder overheidsbeletselen een huwelijk te sluiten en handelt onder meer over de Neurenberger wetten die trouwen tussen joden en Duitsbloedigen verboden. De vraag luidt welke gevolgen de vrijheid van huwelijk en de wettelijke inperking daarvan hadden voor de mate waarin tussen 1900 en 1943 in enkele Europese steden joden en niet-joden met elkaar trouwden. Deze plaatsen zijn Amsterdam in Nederland, Berlijn en Frankfort in Duitsland, Budapest in Hongarije, Riga in Rusland/Letland en Wenen in Oostenrijk. We hadden graag tevens andere grote Europese steden met betrekkelijk veel joodse inwoners bestudeerd, maar de daarvoor benodigde cijfers vonden we niet. Tabel 1 schetst de bevolking van de zes genoemde steden.

De achtergrond van bovenstaande vraag omvat twee onverenigbare hypothesen (Katz 1972, 1975; Melkman 1949). Volgens de ene leidt de scheiding van Kerk en Staat tot meer omgang tussen joden en gojim (niet-joden). Als de *de facto* positie van joden van hun *de jure* positie verschilt, komt dat omdat gewoonten langzaam slijten. Volgens de andere hypothese verzetten de gojse inwoners van christelijke samenlevingen zich blijvend tegen de joodse gelijkstaat. Het antisemitisme kan in een bepaald land aanvankelijk na de gelijkstelling zwak lijken, maar later zal zich er een heviger terugslag voordoen. Hoewel deze hypothesen elkaar tegen spreken, houdt elk van hen in dat alles gaat zoals het moet gaan.

In dit artikel bestuderen we tijdreeksen met aantallen joods-gojse huwelijken die van belang zijn voor deze hypothesen die onverbidelijke trends voorzeggen. We zoeken evenwel een middenpositie met hypothesen over de voorwaarden waaronder joden en gojim meer of minder met elkaar huwen. Voor we die afleiden, geven we aan in welke jaren in onze zes steden joden en gojim wel en in welke niet met elkaar mochten trouwen.

Tabel 1: Aantal inwoners met joodse godsdienst, totaal aantal inwoners en percentage joodse inwoners; zes Europese steden; 1900-1940

		aantal inwoners met joodse godsdienst	totaal aantal inwoners	percentage joodse inwoners
Amsterdam	1899	59065	510853	11,6
	1909	60970	566131	10,8
	1920	68758	683166	10,4
	1930	65558	768409	8,7
	1941*	79497	795170	10,0
Berlijn	1900	108044	2481084	4,4
	1910	144043	3734258	3,9
	1925	172672	4024165	4,3
	1933	160564	4242501	3,8
	1939	78713	4321521	1,8
Budapest	1900	166198	703448	23,6
	1910	203687	880371	23,1
	1920	215512	928996	23,2
	1930	204371	1006184	20,3
	1941	184453	1164963	15,8
Frankfort	1900	21974	288989	7,6
	1910	26228	414576	6,3
	1925	29385	467520	6,3
	1933	26158	555857	4,7
	1939*	14461	553464	2,6
Riga	1897	21679	255879	8,5
	1913	33096	497586	6,6
	1920	24887	185137	13,4
	1925	39443	337699	11,7
	1930	41844	377917	11,1
	1935	43558	385063	11,3
Wenen	1900	146926	1674957	8,8
	1910	175318	2031498	8,6
	1923	201513	1865780	10,8
	1934	176034	1874130	9,4
	1939	82077	1912608	4,3

* geen omschrijving naar godsdienst, maar naar ras (voljoden en driekwart joden)

2. Jaartallen: de geleidelijke wettelijke gelijkstelling en de snelle hernieuwde *de jure* uitsluiting van de Europese joden

De Nederlandse overheid verbood in 1656 huwelijken tussen christenen en joden.³ Met de afkondiging van de rechten van de mens en de burger in 1795 bereikten joden de gelijkstaat, en sinds het Burgerlijk Wetboek van 1809 vormt verschil in godsdienst geen huwelijksbeletsel meer. De joden van Frankfort verworven in 1811 gelijke rechten, verloren die weer in 1815 en kregen ze opnieuw in 1864. In Berlijn werden in 1812 aan de joden net iets minder rechten toegekend dan aan de andere inwoners van de hoofdstad van Pruisen. De Pruisische grondwet van 1850 schakelde joden volledig gelijk. Echtverbintenissen in Berlijn en Frankfort tussen joden en niet-joden werden pas toegestaan in de huwelijkswetgeving van het Duitse Keizerrijk uit 1875. In Oostenrijk-Hongarije verbeterde de rechtspositie van joden na 1780, maar eerst volgens de grondwet van 1867 was het bezit van elk burger- en politiek recht onafhankelijk van welke godsdienst dan ook. Hongarije stond in 1895, door de invoering van het burgerlijk huwelijk, echtverbintenissen tussen joden en niet-joden toe. Oostenrijk verbood tot 1938 huwelijken tussen christenen en niet-christenen (joden én onkerkelijken). In Riga werden huwelijken tussen joden en gojim toegestaan in 1917, toen Letland onafhankelijk werd.

Hongarije was het eerste land waar in de 20e eeuw de rechtspositie van joden verslechterde. In 1920 werd een wet van kracht die het percentage joodse studenten op ten hoogste zes vastlegde. De zogeheten Eerste Joodse Wet van 1938 beperkte het percentage joden in bepaalde beroepen tot 20, en de Tweede van 1939 tot vijf; huwelijken tussen joden en gojim werden verboden bij de Derde van 1941. Duitsland was het eerste land waar de vrijheid tot echtverbintenis tussen joden en gojim teniet werd gedaan; dat gebeurde met de Neurenberger wetten van 15 september 1935. Ze werden dadelijk na de *Anschluss* in Oostenrijk van kracht. In het *Joodsche Weekblad* van 27 maart 1942 stond een bekendmaking van de *Joodsche Raad voor Amsterdam* die luidde: 'Naar ons door de betrokken Duitse autoriteiten wordt medegedeeld is aan Joden het huwen en de buitenechtelijke geslachtelijke omgang met niet-Joden verboden'. Zoiets bleef achterwege na de Duitse inval in Letland. Daar begon de jodenmoord meteen. Duitsland bezette Oostenrijk in maart 1938, Nederland in mei 1940, Letland in juni 1941 en Hongarije in maart 1944. Hitler werd in januari 1933 rijkskanselier van Duitsland en bleef dat tot april 1945.

Bovenstaande jaartallen over wettelijke gelijkstelling vatten we samen in kolom 1 en 2 van tabel 2. Ze vormen voorwaarden om de hypothesen over jaartallen uit de volgende paragraaf toe te passen.

Tabel 2: De kans op joods-gojse huwelijken in de eerste drie decennia van de 20e eeuw in zes Europese steden en maten die deze kans zouden verklaren

stad	(1) gelijkstaat volgens grondwet	(2) recht een joods- gojs huwelijk te sluiten	(3) scheiding tussen woonwijken	(4) scheiding tussen scholen	(5) orthodoxie binnen joodse godsdienst	(6) zionisme	(7) politiek anti- semitisme	(8) joods- gojse huwelijken
Amsterdam	1	1	6	5	1	2	1	4
Berlijn	2	2-3	2	3	4	3	5	2
Budapest	4-5	4	1	2	2	1	4	1
Frankfort	3	2-3	3	4	5	4	6	3
Riga	6	6	5	6	6	6	2	6
Wenen	4-5	5	4	1	3	5	3	5
	1= langste, 6= kortste periode	1= langste, 6= kortste periode	1= minste, 6= meeste scheiding	1= minste, 6= meeste scheiding	1= minste, 6= meeste orthodoxie	1= minste, 6= meeste zionisme	1= minste, 6= meeste stemmen	1= hoogste, 6= laagste kans

3. Hypothesen: uitsluiting en isolatie, gelijkstelling en integratie

We verwoorden nu hypothesen die de vraag naar de kans op joods-gojse huwelijken beantwoorden. De hypothesen, die we meestal aan de literatuur ontleenden, betreffen steden en zijn daarmee macrohypothesen. We leiden ze af uit één microhypothese, de stelling dat het handelen van mensen wordt bepaald door hun wensen en mogelijkheden (Ultee, Arts & Flap, 1992). Sommige macrohypothesen liggen voor de hand, maar door hun afleiding vinden we voorwaarden waaronder ze wellicht niet opgaan.

3.1. Hypothesen over jaartallen

Onze eerste hypothese luidt dat uitsluiting volgens de huwelijks- en grondwet, joden van gojim isoleert. Ze lijkt onbenullig maar zegt mogelijk toch iets onverwachts. Om te beginnen is deze uitspraak weerlegbaar omdat wetten soms omzeild worden. We zullen in paragraaf 3 zien dat de Oostenrijkse huwelijkswet niet zoveel verbood als ze leek te doen. Er is daarnaast geen logische noodzaak dat de invoering van de Neurenberger wetten vergezeld ging met een daling in de kans op joods-gojse huwelijken: misschien kwamen die huwelijken al niet voor toen Hitler aan de macht kwam. Onze *uitsluitingshypothese* voorspelt dat in de jaren voordat in een stad een wet van kracht wordt die huwelijken tussen joden en gojim verbiedt, de kans

dat in die stad deze huwelijken voorkomen niet onbeduidend is en pas gaat dalen als ze is ingevoerd.

Volgens een andere uitspraak zijn in een stad, naarmate joden er langer gelijkgesteld zijn aan niet-joden, deze groepen meer met elkaar verbonden geraakt. Erg nauwkeurige voorspellingen over integratie levert ze niet op. Ze laat in het midden of de kans op joods-gojse huwelijken almaar en in min of meer dezelfde mate blijft groeien (Katz, 1973, verwerpt die veronderstelling), of dat de kans op deze huwelijken aanvankelijk nauwelijks verandert, daarna snel toeneemt om uiteindelijk nog maar lichtjes te stijgen en onder het punt van *panmixia* te blijven. Het laatste ligt eigenlijk meer voor de hand. Het is bovendien aannemelijk dat in steden waar de gelijkstelling van de joden zich betrekkelijk laat voordoet, de kans op joods-gojse huwelijken sneller stijgt dan in steden met een vroege gelijkstelling. Onze versie van de *gelijkstaathypothese* omvat deze meer nauwkeurige voorspellingen.

De volgende hypothese lijkt op de vorige, maar gaat niet over de gelijkstaat volgens de grondwet, maar over de huwelijkswet die huwen tussen joden en gojim toelaat. Ze zegt dat hoe langer in een stad joden en gojim al mogen trouwen, hoe hoger er de kans op joods-gojse huwelijken zal zijn. Omdat oude weerstanden langzaam verweren en nieuwe wetten niet meteen worden vertrouwd, voorspelt ze niet altijd een even grote stijging. Deze *vrijheid-van-huwelijk-hypothese* staat in Ruppin (1908).

3.2. Hypothesen over mogelijkheden

Volgens onze theorie staat in bovenstaande hypothesen het jaartal voor de mogelijkheid die mensen krijgen iets te doen zonder daarvoor door de rechter te worden gestraft, of voor de belemmering van een handeling door het toekennen van een wettelijke straf aan haar uitvoering. Rechten vormen echter niet de enige mogelijkheden die mensen hebben, en wettelijke verboden maken slechts enkele van alle door hen ondervonden belemmeringen uit. We verwoorden nu twee andere hypothesen over gelegenheden en hinderpalen. Ze brengen met zich mee dat de gevolgen van een wet voor de kans op een bepaald huwelijk niet als geheel rechtstreeks worden opgevat, maar als resultaten die deels langs de omweg van gemengde woonwijken en openbare scholen tot stand komen.

In de redenering van Blau en Schwartz (1984) vormt, wanneer er vrijheid van huwelijk bestaat, de mate waarin de joodse en gojse inwoners van een stad in verschillende buurten wonen, een belemmering voor ontmoetingen tussen joden en gojim. Onze hypothese luidt aldus dat naarmate de ruimtelijke scheiding van joden en gojim in een stad sterker is, de kans op joods-gojse huwelijken kleiner is. Lieberman (1961) verwoordde zo'n *gescheiden-woonwijken-hypothese*.

Scholen vormen ook ontmoetingsgelegenheden. Als een stad na de gelijkstelling van joden scholen op christelijke en joodse grondslag kent, zal daar – aldus onze *gescheiden-scholen-hypothese*⁴ – de kans op joods-gojse huwelijken kleiner zijn dan in een stad met alleen openbaar onderwijs. Volgens Kruijt (1957) versterkte in Nederland de organisatorische verzuiling de verzuiling in de dagelijkse omgang.

Een microverklaring van de mate waarin de joden en gojim van een stad elkaar trouwen, moet niet alleen gaan over hun mogelijkheden dat te doen, maar ook over hun afkeer van en toeneiging voor elkaar. Daarom nu twee hypothesen over joodse en één over niet-joodse voorkeuren.

3.3. Hypothesen over voorkeuren

De hypothese dat als de genegenheid van de joodse bewoners van een stad voor gojim sterker is, joods-gojse huwelijken meer voorkomen, lijkt weinig bruikbaar. Wanneer men aanneemt dat strikte joden sterker tegen gemengde huwelijken zijn dan vrijzinnige, laat zich echter afleiden dat hoe meer de orthodoxie onder de joden van een stad leeft, hoe kleiner de kans op joods-gojse huwelijken er zal zijn. Met gegevens over bijvoorbeeld het aantal orthodoxe rabbijnen in een stad of de verkoop van kosjer vlees (Lowenstein, 1976) is de *orthodoxiehypothese* toetsbaar.

Een andere afleiding betreft het zionisme onder joden. Volgens Giebels (1975) keurde het Nederlandse zionisme gemengde huwelijken af. Onze *zionismehypothese* luidt dat als het zionisme meer aanhang vindt bij de joden van een stad, de kans op joods-gojse huwelijken lager is.

Onze afleiding over de voorkeuren van niet-joden neemt aan dat het stemmen op een antisemitische partij op een afkeer van joden duidt. Ze levert de hypothese op dat hoe meer stemmen een antisemitische partij bij de verkiezingen in een stad krijgt, hoe kleiner er de kans op joods-gojse huwelijken zal zijn. Volgens onze *antisemitismehypothese* zal in een stad waar de joden zijn gelijkgesteld en het percentage antisemitische stemmen toeneemt, reeds vóór de hernieuwde wettelijke uitsluiting van joden de kans op joods-gojse huwelijken dalen.

3.4. Afwezige hypothesen

In het bovenstaande lieten we enkele hypothesen onbesproken. De belangrijkste luidt dat in steden waar meer joden tot de economische bovenlaag behoren, de kans op joods-gojse huwelijken groter zal zijn (Karady, 1985). We gingen niet in op deze hypothese omdat we te weinig gegevens hebben over de beroepen van de joden en gojim in een stad die vergelijkbaar zijn met die voor andere steden.

Hoewel onze gelijkstaathypothese op zich genomen voorspelt dat een langere joodse gelijkstaat de kans op joods-gojse huwelijken vergroot, veronderstelt ze als onderdeel van onze theorie dat de andere zaken waarover onze theorie rept niet veranderen. Daarom voorspelt onze theorie geen onverbidelijke trend naar meer joods-gojse huwelijken: als joden en gojim ruimtelijk gescheiden blijven, antisemitische partijen groeien en het zionisme zich onder de joden van een stad verspreidt, hoeft er geen trend naar meer joods-gojse huwelijken te zijn.

Bij de toetsing van onze hypothesen splitsen we de joods-gojse huwelijken in een stad in joods-protestantse, joods-katholieke en joods-overige (Lurie, 1940). Daarmee stellen we onze hypothesen zwaarder op de proef: als ze opgaan, moeten ze gelden voor alle joods-gojse huwe-

lijken bij elkaar, maar ook voor elk type afzonderlijk. We komen niet toe aan de toetsing van hypothesen waarin de kansen op joods-protestantse, joods-katholieke en joods-overige huwelijken met elkaar worden vergeleken.

4. Gegevens

4.1. Gescheiden woonwijken en gemengde scholen

In statistische jaarboeken voor steden (zie het Aanhangsel) vonden we cijfers over de mate waarin joden en gojim eigen wijken hadden. We vatten ze samen met een index van dissimilariteit (Massey & Denton, 1988) voor een bepaalde stad in een zeker jaar. Hoe hoger deze index, hoe meer ruimtelijke scheiding. We rekenden met Amsterdamse gegevens voor 11 wijken, Berlijnse voor 20, Budapester voor 10, Frankforter voor 14, Rigase voor 12 en Weense voor 21 wijken. De indices staan in tabel 3. In Amsterdam woonden joden en gojim het meest apart, in Budapest het minst. De volledige volgorde van steden staat in kolom 3 van tabel 2.

Tabel 3: De mate waarin joden en niet-joden in verschillende wijken wonen in zes Europese steden 1900 - 1940, volgens indices van dissimilariteit (100 = grootste verschillen, 0 = kleinste verschillen)

		1906	1920	1930	1941
Amsterdam		56	53	49	50
		1910	1925	1933	1939
Berlijn		38	41	42	46
	1900	1910	1920	1930	1941
Budapest	33	30	28	28	30
	1900	1910	1925		
Frankfort	35	40	39		
	1913	1920	1925	1930	1935
Riga	49	45	50	51	52
	1900	1910	1923	1934	1939
Wenen	45	44	43	43	51

Gegevens over scholen zochten we op in naslagwerken. Volgens de heersende wetgeving waren de meeste scholen in Duitsland, Hongarije en Oostenrijk godsdienstig gemengd. In Letland waren de joden wat onderwijs betreft autonoom. In Nederland werd voor de Eerste Wereldoorlog onderwijs op scholen met een godsdienstige grondslag gedeeltelijk en daarna geheel uit de staatskas betaald. We verfijsden dit beeld met cijfers uit statistische jaarboeken.

In Wenen ging minder dan 5 procent van de joodse leerlingen naar scholen op joodse grondslag, in Berlijn 15, in Frankfort 30, en in Riga meer dan 80. Na 1920 ging in Budapest 20 procent van de joodse leerlingen naar zo'n school, voor die tijd 10. Amsterdam was een geval apart. Hier bezocht 5 procent van de joodse leerlingen een school op joodse grondslag, de rest het openbaar onderwijs. Scholen op katholieke (protestantse) grondslag trokken de helft van de katholieke (protestantse) leerlingen. Dergelijke scholen kwamen in onze andere steden nauwelijks voor. In kolom 4 van tabel 2 rangschikken we steden naar de mate waarin hun joodse en gojse inwoners scholen van uiteenlopende grondslag bezochten.

4.2. *Orthodoxie en zionisme*

Men kan gevoelig aannemen dat de joden van Riga, vergeleken met die in onze andere steden, het meest orthodox waren. De toestroom van *Hassadim* uit het Joodse Vestigingsgebied in Rusland, zal invloeden van de *Haskalah* teniet hebben gedaan. Riga telde in 1907 (1930) 6 (7) grote en 6 (27) kleine synagogen (Vestermanis, 1995). In 1920 behoorde volgens tellingen 10 procent van de Budapestse joden tot de orthodoxe gemeente, de rest was *neolog* (László, 1969). De uitkomsten van verkiezingen voor de *Kultusgemeinde* in de jaren twintig te Wenen (Freidenreich, 1991) leiden tot de raming dat daar 20 procent van de joden orthodox was. Van de Frankforter joden stond toen 15 procent op de ledenlijst van een afzonderlijke orthodoxe gemeente. Deze bezat een synagoge met 2000 zitplaatsen. De grote joodse gemeente in Frankfort, waartoe ook orthodoxe joden behoorden, telde vier synagogen. De twee daarvan met conservatieve ritens bevatten 2000 zitplaatsen (Heuberger & Krohn, 1988). Aldus veronderstellen we 30 procent orthodoxe joden voor Frankfort. Voor Amsterdam en Berlijn moet meer worden gegist. Daarbij nemen we aan dat als in een stad het aantal joden per synagogeplaats lager is, de joden er orthodoxer zijn. Boeken met foto's en beschrijvingen van synagogen leiden tot de raming dat er in de jaren twintig te Amsterdam 14 joden per synagogeplaats waren (Meijer, 1969), in Berlijn 8 (Bendt, Galliner, Jersch-Wenzel & Jersch, 1987) en in Frankfort 5 (Heuberger & Krohn, 1988). Deze cijfers betreffen plaatsen in gemeentesynagogen; daarnaast waren er verenigings- en huissynagogen. De plaatsen in al deze synagogen samengenomen, waren er in Wenen in 1918 10 joden per plaats (Freidenreich, 1991). Om tot een volledige rangorde van steden te komen, puzzelden we nog met het aantal gemeentesynagogen (Berlijn 14 voor 160.000, Budapest 14 voor 200.000 joden), *chewres* en huissjoelen. Toen besloten we tot een rangorde van steden naar de mate van orthodoxie van hun joden: kolom 5 van tabel 2.

Voor de sterkte van het zionisme gingen we af op het aantal betalende van de *shekel* aan de Zionistische Wereldorganisatie. Michman (1989) heeft een bedenking tegen gegevens voor jaren waarin haar congres bijeenkwam (sommige landen pleegden bedrog om meer mensen af te vaardigen). Daarom kozen we gegevens voor 1922 en 1924. Duitsland kocht 18.145 (20.847) shekel, Hongarije 600 (1513), Letland 11.608 (9053), Nederland 3197 (1784) en Oostenrijk 28.230 (5468). Daarna hielden we rekening met het aantal joden in een land en namen we aan dat Frankfort zionistischer was dan Berlijn. Zo kwamen we tot een volgorde van steden naar joodse steun voor het zionisme. Kolom 6 van tabel 2 geeft die weer.

4.3. Politiek antisemitisme

Voor de Eerste Wereldoorlog, onder burgemeester Karl Lueger, was de politiek in Wenen anti-semitischer dan elders. In de jaren twintig speelde het antisemitisme zijn belangrijkste rol in de Hongaarse politiek. De partij die de *numerus clausus* voor het hoger onderwijs steunde, kreeg in 1926 bij de nationale verkiezingen 18 procent van de stemmen in Budapest. Dit percentage was 21 in 1931 en 26 in 1935. De opvolger van deze partij kreeg in 1939 een 33 procent. De meer antisemitische Pijlkruisers, die in 1935 niet mochten meedoen, kregen toen 25 procent.

Gezien de *Kristallnacht* was het politiek antisemitisme in de jaren dertig het sterkst in Duitsland. In 1926 stemde in Duitsland bij de verkiezingen voor de *Reichstag* 3 procent op de nationaal-socialisten, in 1930 was dat 18 en in 1932, in juli, 38 procent. In Frankfurt schaarde in juli 1932 39 procent zich onder het hakenkruis, in Berlijn 29 procent. De zusterpartij van de Duitse nationaal-socialisten haalde bij de verkiezingen voor de *Reichsrat* in 1930 in Wenen 15 procent van de stemmen en in 1932 bij de verkiezingen voor de *Landsrat* 17 procent. In Nederland deden in 1935 nationaal-socialisten mee aan de provinciale verkiezingen. Ze haalden in Amsterdam 11 procent. Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1937 was dat 6 en in 1939 bij die voor de Gemeenteraad 7 procent. Letland verbood het fascistische Bliksemkruis in 1927. De *Saeima* van Letland telde 20 partijen. De Boerenunie en de partij en rechts van haar werden in 1928 in de *Saeima* van openlijk en venijnig antisemitisme beschuldigd (Laserson, 1971). We ramen dat deze partijen 20 procent van de Rigase stemmen haalden, zowel bij eerdere als latere verkiezingen in onafhankelijk Letland. In 1934 pleegde Ulmanis, premier van Letland en leider van de Boerenunie, een staatsgreep. Joodse scholen verloren hun autonomie en de beroepsbezigheden van joden werden ingeperkt door een vergunningstelsel. De volgorde van steden naar de mate waarin politiek antisemitisme er een rol speelde, staat in kolom 7 van tabel 2.

4.4. Joods-gojse huwelijken

In statistische jaarboeken troffen we tabellen aan waarin voor alle in een stad in een bepaald jaar gesloten huwelijken de godsdienst van de echtgenoot en de echtgenote tegen elkaar zijn afgezet. Die voor 1931 staan in tabel 4. Het is duidelijk waarom ze vierkante tabellen heten.

We hebben gezocht naar tijdreeksen die in 1900 beginnen en eindigen in 1943. Eerder zoeken had weinig opgeleverd, tabellen voor elk jaar nadat Hitler aan de macht kwam zijn belangwekkend. Van de reeks voor Amsterdam, die niet wordt onderbroken en in 1943 ophoudt, zijn enkele cijfers voor 1900-1910 geschat. In de bronnen is voor die jaren het aantal huwelijken waarin een joodse man met een protestantse (katholieke, overige) vrouw huwt, opgeteld bij het aantal waarin een joodse vrouw een protestantse (katholieke, overige) man trouwt. Om tabellen geheel te vullen, pasten we de verhouding uit latere jaren tussen deze twee soorten huwelijken op 1900-1910 toe. De reeks voor Berlijn begint in 1900 en eindigt in 1938. Die voor Budapest loopt van 1900 tot en met 1943, maar wordt onderbroken voor

Tabel 4: De samenhang tussen de godsdienst van bruiden en die van bruidegommen, aantallen voor alle huwelijken gesloten in 1931 in zes Europese steden

		Amsterdam			
		prot.	kath.	joods	overig
bruid	prot.	1828	442	48	562
	kath.	535	881	29	211
	joods	16	19	455	39
	overig	486	208	28	474

		Berlijn			
		prot.	kath.	joods	overig
bruid	prot.	23154	2656	285	3377
	kath.	2406	1488	40	464
	joods	112	21	913	59
	overig	730	106	72	2228

		Budapest			
		prot.	kath.	joods	overig
bruid	prot.	611	1103	86	58
	kath.	1325	4740	296	155
	joods	82	225	1623	13
	overig	43	133	11	20

		Frankfort			
		prot.	kath.	joods	overig
bruid	prot.	1820	730	18	149
	kath.	828	900	15	57
	joods	22	4	133	9
	overig	33	13	5	77

		Riga			
		prot.	kath.	joods	overig
bruid	prot.	2359	130	3	174
	kath.	190	388	0	89
	joods	5	1	376	1
	overig	202	54	3	289

		Wenen			
		prot.	kath.	joods	overig
bruid	prot.	773	183	15	40
	kath.	181	10483	89	167
	joods	13	42	1227	98
	overig	21	67	86	2381

1917-1919. De rij voor Frankfort vangt aan in 1901, houdt op in 1938 en slaat 1936 en 1937 over. Riga's reeks begint in 1911, mist 1919 en eindigt in 1938; soms zijn er alleen gegevens voor vijf jaren tegelijk. De reeks voor Wenen heeft 1900 als eerste en 1941 als laatste jaar; 1921-1926, 1930, 1933-1934 en 1938 ontbreken.

De gegevens over de kerkelijke gezindten van de huwendes hebben betrekking op hun tijdstip van trouwen en doen daarmee de vraag rijzen in hoeverre ze integratie meten. Heeft een persoon vóór het huwelijk de godsdienst van de partner aangenomen, dan blijkt dit niet uit onze cijfers. Dit bezwaar tegen de cijfers legt minder gewicht in de schaal als wordt onderkend dat de vrijheid van godsdienst met zich meebrengt dat mensen van geloof mogen veranderen en de vrijheid van huwelijk dat mensen om te trouwen niet van geloof behoeven te veranderen. Er bestaat geen theorie over bekeringen⁵ die zo nauwkeurig is dat ze trends naar meer gemengde huwelijken wegverklaart.

Volgens het Oostenrijks burgerlijk wetboek waren tot 1938 huwelijken tussen onkerkelijken en joden toegestaan en die tussen christenen en joden verboden. De Weense tijdreeks maakt evenwel duidelijk dat daar sinds 1915 huwelijken tussen christenen en joden zijn gesloten. Wat is hier aan de hand? Volgens Pisko (1934) gaat de wet uit van het beginsel van een verplicht kerkelijk huwelijk, maar kent deze een door gemeentelijke overheden te sluiten *Notcivilebe*. Het genoemde verschil in godsdienst is echter geen onoverkomelijk huwelijksbeletsel en gemeentelijke overheden sluiten zo'n huwelijk zonder tussenkomst van de rechterlijke macht. We nemen aan dat ambtenaren in Wenen verzoeken om een *Notcivilebe* gingen inwilligen toen, na Luergers burgemeesterschap, het bestuur van Wenen in socialistische handen kwam. De cijfers voor Wenen sinds 1915 zijn bruikbaar; die voor eerdere jaren onderschatten de integratie van joden meer dan gegevens voor andere steden.⁶

5. Toetsingen

Tachauer (1913) wees erop dat het percentage joodse inwoners van een stad dat met een goj huwt, geen goede graadmeter geeft voor de mate waarin joden en niet-joden elkaar huwen. In een stad met een lager percentage joden zal immers alleen al als trouwen op toeval berust, het percentage joden dat gemengd huwt hoger zijn dan in een stad met relatief meer joden. Della Pergola (1972) en Goldscheider en Zuckerman (1984) halen dergelijke percentages nog aan.⁷

In de volgende toetsingen van onze hypothesen lezen we de mate waarin de in een stad gesloten huwelijken niet joods-joods en gojs-gojs maar gojs-joods zijn, af aan *log odds ratio's*. We volgen hiermee de wijze waarop tegenwoordig vierkante tabellen worden geanalyseerd (Hout, 1983). Voor een 2*2 tabel waarin de godsdienst van mannen (joods of gojs) is afgezet tegen die van hun echtgenote en het aantal joods-joodse huwelijken a bedraagt, het aantal met een joodse man en een sjikke b , het aantal met een goj en een joodse vrouw c en het aantal huwelijken tussen niet-joden d , is de odds ratio gelijk aan $a*d/b*c$. In onze figuren staan log odds ratio's. Daardoor is een verandering van bijvoorbeeld 9 naar 8 even groot als een van 5 naar 4. Als er bijna geen gemengde huwelijken in een stad zijn, benadert de log odds ratio de

Tabel 5: Kansen op joods-protestantse, joods-katholieke en joods-overige huwelijken; zes Europese steden 1930-1943 (hoe lager de log odds ratio, hoe meer gemengde huwelijken)

joods-protestantse huwelijken							
	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936
Amsterdam	6,3	7,0	6,4	6,6	6,4	6,3	7,0
Berlijn	6,2	6,5	6,3	6,4	8,1	8,7	12,2
Budapest	4,8	5,0	4,9	5,0	5,0	5,0	4,9
Frankfort	6,6	6,4	6,9	6,7	8,3	10,1	.
Riga	10,7	11,0	11,0	10,9	10,8	11,0	12,1
Wenen	.	8,4	8,5	.	.	8,3	7,7
joods-katholieke huwelijken							
	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936
Amsterdam	7,0	6,6	6,4	6,5	6,2	6,8	7,1
Berlijn	6,7	7,4	7,0	7,0	8,7	9,0	12,1
Budapest	4,8	4,8	4,7	4,9	4,8	4,9	4,9
Frankfort	7,6	7,6	7,8	7,1	8,8	9,2	.
Riga	∞	∞	10,1	∞	11,5	11,4	10,4
Wenen	.	8,0	7,6	.	.	7,7	7,5
joods-overige huwelijken							
	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936
Amsterdam	5,6	5,3	5,7	5,7	5,7	5,5	5,5
Berlijn	6,2	6,2	5,8	6,3	7,5	8,2	10,8
Budapest	5,4	5,4	5,5	5,0	6,0	5,1	5,8
Frankfort	7,8	5,4	5,7	6,5	7,6	∞	.
Riga	10,8	10,5	9,8	8,5	8,6	∞	9,4
Wenen	.	5,7	5,7	.	.	5,4	5,1

| Wettelijke positie van joden begint slechter te worden

|| Joods-gojse huwelijken worden verboden

. gegevens ontbreken

joods-protestantse huwelijken

	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943
Amsterdam	6,2	6,1	6,2	6,4	8,0	11,1	∞
Berlijn	12,7	12,6	.	.	.	.	.
Budapest	5,4	5,0	5,7	6,3	6,2	8,4	8,0
Frankfort	.	.	.	.	.	.	.
Riga	10,5	10,9	.	.	.	.	.
Wenen	7,7	.	9,9	∞	9,2	.	.

joods-katholieke huwelijken

	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943
Amsterdam	6,6	6,7	7,0	7,3	8,3	11,3	∞
Berlijn	12,4	13,7	.	.	.	.	.
Budapest	4,8	5,3	6,0	6,6	6,1	9,4	8,9
Frankfort	.	∞	.	.	.	.	.
Riga	.	11,5	.	.	.	.	.
Wenen	7,6	.	12,5	12,9	12,1	.	.

joods-overige huwelijken

	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943
Amsterdam	5,3	5,7	5,7	5,1	6,0	8,3	9,7
Berlijn	10,8	10,0	.	.	.	.	.
Budapest	5,8	5,4	6,5	6,5	6,8	∞	7,7
Frankfort	.	∞	.	.	.	.	.
Riga	8,8	9,1	.	.	.	.	.
Wenen	4,9	.	10,0	10,1	9,6	.	.

waarde oneindig. Een log odds ratio van nul geeft aan dat, wat godsdienst betreft, toevallig wordt getrouwd. Hoe lager een log odds ratio voor een stad is, hoe groter is de kans op gemengde huwelijken.

5.1. De uitsluitingshypothese

Volgens de uitsluitingshypothese loopt de kans op joods-gojse huwelijken niet terug voordat wetten werden ingevoerd die deze huwelijken verbieden en evenmin voordat de algehele rechtspositie van joden verslechtert. De tijdreeksen om deze hypothese te toetsen staan in tabel 5.

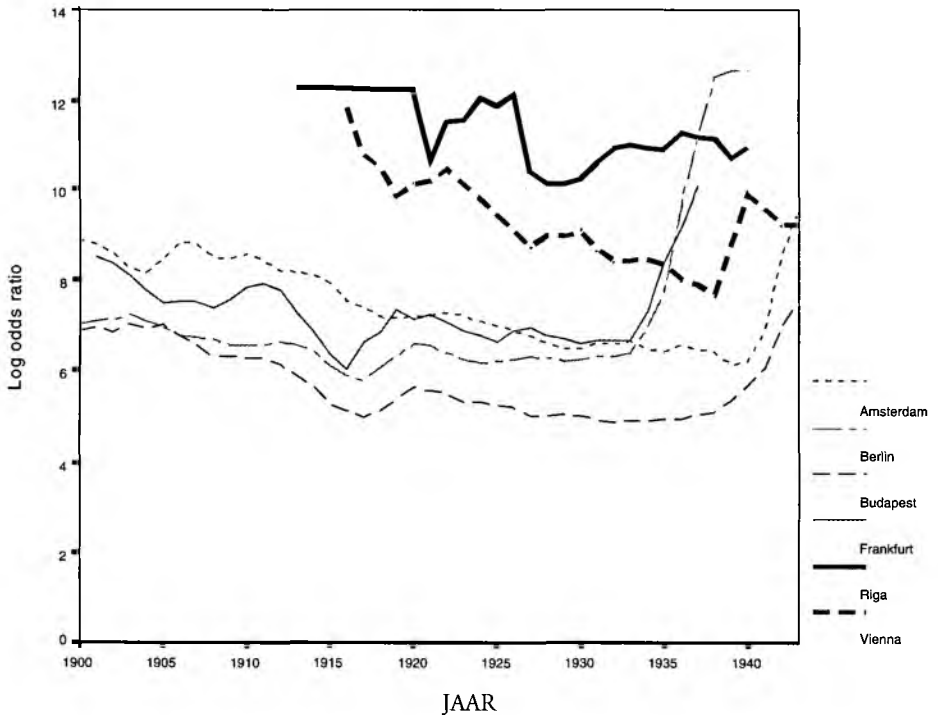
In tabel 5 zien we in Amsterdam geen daling in de kans op joods-protestantse huwelijken vóór de Duitse bezetting, geen groot verschil tussen 1940 en eerdere jaren, en een sterke daling in 1941. Begin 1942 werden joods-gojse huwelijken verboden en we zien zeer sterke dalingen in 1942 en 1943. In Berlijn en Frankfort daalde de kans op joods-protestantse huwelijken niet vóór Hitler aan de macht kwam, maar wel vóór de Neurenberger wetten. Deze kans daalde in Budapest niet vóór de invoering van de Eerste Joodse Wet in 1938 maar wel vóór de Derde van kracht werd. In Wenen steeg ze voor de *Anschluss*, in Riga bleef ze hetzelfde toen de rechtspositie van joden daar in 1934 verslechterde.

De gegevens in tabel 5 voor joods-katholieke en joods-overige huwelijken verschaffen eenzelfde beeld, met één uitzondering. De kans op joods-katholiek huwelijken daalt in Amsterdam al in 1939, terwijl die kans voor 1936 ook lager dan gemiddeld lijkt (de kans op joods-protestantse huwelijken in 1936 wellicht ook). De *uitsluitingshypothese* toegepast op wetten die huwelijken tussen joden en gojim verbieden, wordt weerlegd; ze wordt wat betreft de algehele rechtspositie van joden in de meeste van onze steden bevestigd, maar klopt niet voor Amsterdam.

5.2. De gelijkstaathypothese en de vrijheid-van-huwelijk-hypothese

Als de gelijkstaathypothese klopt, moet de volgorde van steden naar de kans op joods-gojse huwelijken in de jaren voor 1930 zijn zoals in kolom 1 van tabel 2, als de vrijheid-van-huwelijk-hypothese opgaat zoals in kolom 2 van die tabel. We toetsen deze hypothesen met drie figuren. De eerste betreft de kans op joods-protestantse, de tweede die op joods-katholieke en de derde de kans op joods-overige huwelijken. Om gewiebel van de lijnen in deze figuren te voorkomen, geven we gemiddelden van log odds ratio's weer die op drie jaren betrekking hebben. Zo is de waarde voor 1931 het gemiddelde van de log odds ratio uit dat jaar en die van de twee voorafgaande jaren. De waarde oneindig is niet in een figuur weer te geven; in de figuren geldt dat voor Riga en Wenen vóór de Eerste Wereldoorlog. Als een lijn *daalt*, *stijgt* de kans op gemengde huwen.

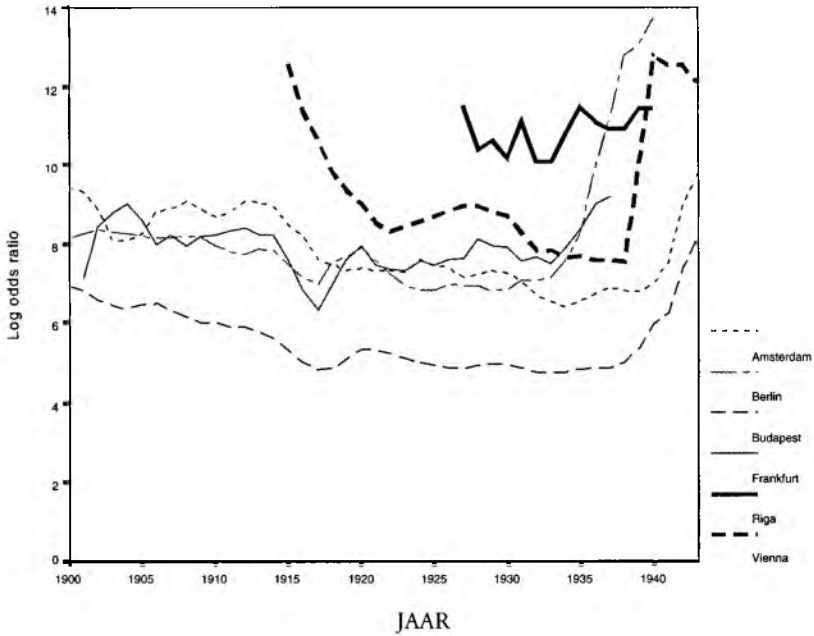

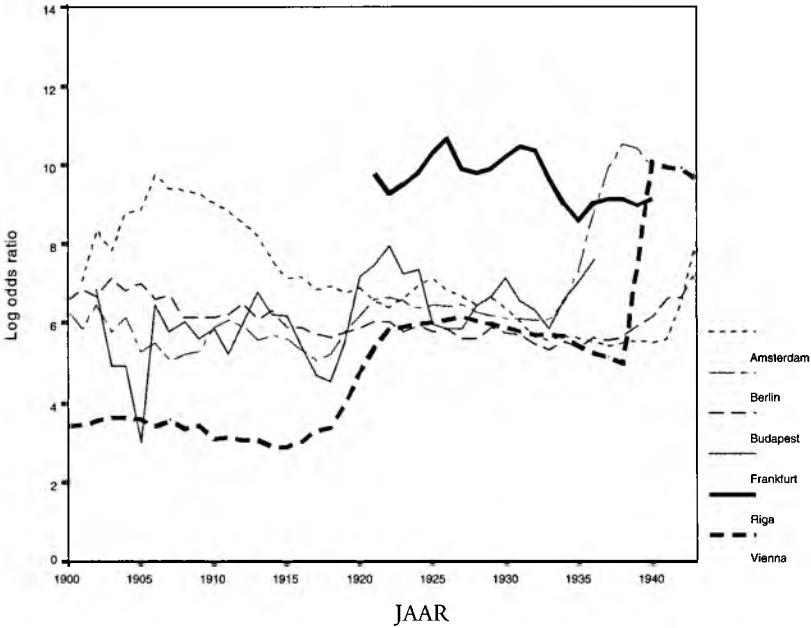
Figuur 1: De kans op joods-protestantse huwelijken in zes Europese steden 1900-1943; hoe lager de log odds ratio, hoe groter de kans op een gemengd huwelijk

Figuur 1 brengt de kans op joods-protestantse huwelijken in beeld, en laat zien dat in alle plaatsen de Eerste Wereldoorlog tot een tijdelijk hogere kans op deze huwelijken leidde en dat vanaf 1900 tot in de jaren dertig die kans over het geheel genomen steeg. Op de bijzonderheden van die toename komen we terug. We stellen hier vast dat de verschillen tussen steden min of meer gelijk bleven: de rangorde van steden van meeste naar minste kans op joods-protestantse huwelijken is Budapest, Berlijn, Frankfort, Amsterdam, Wenen, Riga.

In figuur 2 blijkt de volgorde van steden naar hun kans op joods-katholieke huwelijken dezelfde te zijn als die naar de kans op joods-protestantse. Figuur 3 voor joods-overige huwelijken is wat warrig. Dat wekt geen verbazing, want volgens tabel 4 is de categorie overig, vooral in Budapest, erg klein. Zoals op grond van de Oostenrijkse wet viel te verwachten, is de kans op een joods-overig huwelijk vóór de Eerste Wereldoorlog bijzonder hoog in Wenen. De rangorde van de andere steden naar hun kans op een joods-overig huwelijk lijkt op de rangorde naar de kans op joods-protestantse en joods-katholieke huwelijken. In Riga is de kans op een joods-overig huwelijk het kleinst, in Amsterdam het één na laagst. Ze is in Frankfort meestal lager dan in Berlijn; vóór de Eerste Wereldoorlog is ze in Budapest kleiner dan in Berlijn, daarna groter.

Figuur 2: De kans op joods-katholieke huwelijken in zes Europese steden 1900-1943; hoe lager de log odds ratio, hoe groter de kans op een gemengd huwelijk

Figuur 3: De kans op joods-overige huwelijken in zes Europese steden 1900-1943; hoe lager de log odds ratio, hoe groter de kans op een gemengd huwelijk

De algehele rangschikking van onze steden naar de kans op joods-gojse huwelijken staat in kolom 8 van tabel 2. Door deze kolom met kolom 1 van tabel 2 te vergelijken, toetsen we onze *gelijkstaathypothese*. De rangorde van vier steden wordt treffend voorspeld, maar de waargenomen plaatsen van Amsterdam en Budapest wijken er drie af van de verwachte.

Doet de *vrijheid-van-huwelijk-hypothese* het beter? Dit maal gaan de verwachtingen voor Riga en Wenen op, terwijl die voor Berlijn en Frankfort net niet kloppen en die voor Amsterdam en Budapest even slecht blijven als ze waren. Gezien deze uitkomsten zou het onterecht zijn de getoetste hypothesen geheel te verwerpen. De vraag is welke van onze andere hypothesen, die volgens onze theorie verschijnselen betreffen die zich voordoen na de wettelijke gelijkstelling en de invoering van de vrijheid van huwelijk, een verklaring kunnen geven voor de kans op joods-gojse huwelijken in Amsterdam en Budapest, de grote uitzonderingen voor de gelijkstaathypothese en de vrijheid-van-huwelijk-hypothese.

5.3. De antisemitisme-, orthodoxie- en zionismehypothese

Uit kolom 7 in tabel 2 blijkt dat onze *antisemitismehypothese* geen verklaring biedt voor de onverwacht hoge kans op joods-gojse huwelijken in Budapest en de onverwacht lage kans daarop voor Amsterdam. Het politiek antisemitisme was immers in Budapest sterker dan in Amsterdam. De *orthodoxie-* en de *zionismehypothese* kunnen Budapest wel verklaren. Volgens kolom 5 en 6 waren de joden van Budapest niet bepaald orthodox en zionistisch. Maar dat waren ze evenmin in Amsterdam en toch was daar de kans op joods-gojse huwelijken laag.

5.4. De gescheiden-woonwijken- en de gescheiden-scholen-hypothese

De beste verklaring van Amsterdam en Budapest verschaffen de *gescheiden-woonwijken-* en de *gescheiden-scholen-hypothese*. Uit kolom 3 en 4 van tabel 2 blijkt dat scholen en wijken wat betreft het al dan niet joods zijn van hun bevolking, in Amsterdam weinig en in Budapest sterk gemengd zijn. Ook andere gegevens in die kolommen steunen deze uitspraken. In Riga was de scheiding in wijken en op scholen erg groot, terwijl de kans op gemengd huwen er erg laag was; in Berlijn was de kans daarop hoog en werd weinig afzonderlijk gewoond en veel gezamenlijk geleerd.

5.5. Trends verklaard met de gescheiden-woonwijken-hypothese of de antisemitismehypothese?

Om de door ons geopperde verklaring van verschillen tussen steden in de kans op joods-gojse huwelijken zwaarder op de proef te stellen, maken we tabel 6. Daarin vatten we gegevens samen over veranderingen tussen 1900 en 1930. In kolom 1 staat of de vrijheid een joods-gojs huwelijk te sluiten, in die jaren tot stand kwam of dat dit recht al vóór 1900 was toegekend. Kolom 2 berust op tabel 3 en geeft aan in hoeverre het wonen van joden en gojim in afzonderlijke wijken af- dan wel toenam. In Amsterdam, Budapest en Wenen daalde het wonen in gescheiden wijken, in Berlijn, Frankfort en Riga nam het toe. Kolom 3 rangschikt steden naar de toename van politiek antisemitisme.

Tabel 6: Veranderingen in de kans op joods-gojse huwelijken in zes Europese steden in de eerste drie decennia van de 20e eeuw en maten die deze veranderingen zouden verklaren

stad	(1) vrijheid van huwelijk voor of na 1900 ingesteld	(2) afname in ruimtelijke scheiding	(3) toename in politiek anti- semitisme	(4) toename in de kans op joods- gojse huwelijken
Amsterdam	voor	1	1	3
Berlijn	voor	5	5	5
Budapest	voor	2	4	4
Frankfort	voor	6	6	6
Riga	na	4	2	2
Wenen	na	3	3	1

1 = sterkste	1 = zwakste,	1 = sterkste,
6 = sterkste	6 = zwakste	6 = sterkste
toename	toename	toename

De vierde kolom van tabel 6 is ontleend aan de figuren 1, 2 en 3. Ze gaat over wijzigingen in log odds ratio's in de jaren 1900-1930. We wijzen er nog eens op dat een dalende log odds ratio staat voor een toenemende kans op gemengde huwelijken. In figuur 1 daalt de log odds ratio voor joods-protestantse huwelijken in Amsterdam van 9 naar 5 en die voor Budapest van 7 naar 5. Deze maat daalt voor Berlijn van 7 naar 6 en voor Frankfort van 8 naar 7. Voor Riga daalt ze van 12 naar 10 en voor Wenen van oneindig naar 8. Figuur 2 betreft de kans dat een huwelijk joods-katholiek is. Ze bevestigt dat in Berlijn en Frankfort dalingen in de log odds ratio het kleinst zijn: de maat voor Berlijn daalt van 8 naar 7, die voor Frankfort van iets boven naar net onder de 8. Amsterdam vertoont een daling van 9 naar 7, Budapest van 7 naar 5, Riga van oneindig naar 11 en Wenen van oneindig naar 8. De gegevens voor joods-overige huwelijken in figuur 3 bevestigen opnieuw dat de geringste veranderingen zich in Berlijn en Frankfort voordeden: de lijnen bewegen zich rond een log odds ratio van 6. We zullen de toename in de kans op joods-gojse huwelijken in Frankfort als kleiner dan in Berlijn aanmerken. In Amsterdam daalt volgens figuur 3 de log odds ratio van 9 naar 6 en in Budapest van 7 naar 6. Alle gegevens bij elkaar nemend, besluiten we dat de kans op joods-gojse huwelijken in Amsterdam meer toenam dan in Budapest. In Wenen daalt, niet onverwacht, de kans op een joods-overig huwelijk, de log odds ratio stijgt van 3 naar 6. In Riga daalt de log odds ratio van oneindig naar 9. We zullen de veranderingen in Riga en Wenen als groter bestempelen dan die

in Amsterdam en de toename in de kans op een joods-gojs huwelijk in Wenen als groter dan in Riga. Daarmee hebben we kolom 4 van tabel 6 gevuld.

De sterke toename van joods-gojse huwelijken in Wenen en Riga verklaren we, met kolom 1 van tabel 6, uit de tussentijdse invoering van de vrijheid van huwelijk aldaar. Wat de overige steden betreft: de antisemitismehypothese verklaart dat de toename van joods-gojse huwelijken in Berlijn en Frankfort (kolom 3 van tabel 6) betrekkelijk gering was, maar dat doet de gescheiden-woonwijken-hypothese (kolom 2) ook. Hieraan voegen we toe dat in Amsterdam de kans op joods-gojse huwelijken sterk steeg, terwijl het antisemitisme er ongewijzigd zwak bleef en de wijken wat joods-gojse samenstelling betreft minder van elkaar gingen verschillen. Daarmee wordt voor onze zes steden de toename in joods-gojse huwelijken tussen 1900 en 1930 beter verklaard door de *gescheiden-woonwijken-hypothese* dan door de *antisemitismehypothese*.

6. Samenvatting

De vraag van dit artikel betrof de gevolgen van wetten die joods-gojse huwelijken toestonden dan wel verboden. Om haar te beantwoorden, analyseerden we gegevens over huwelijken tussen joden en gojim voor Amsterdam, Berlijn, Budapest, Frankfort, Riga en Wenen tussen 1900 en 1943. Het korte antwoord dat we nu op deze vraag geven is a) dat wetten die deze huwelijken toestonden vooral de kans op deze huwelijken vergrootten wanneer de woonwijken van een stad elkaar wat betreft joods-gojse samenstelling minder ontliepen, en b) dat de invoering van wetten die deze huwelijken verboden vooraf werd gegaan door een daling in de kans op die huwelijken. Het lange antwoord omvat vijf punten.

We vonden ten eerste dat de kans op joods-gojse huwelijken steeg tot het jaar waarin nationaal-socialisten aan de macht kwamen. Deze bevinding ondersteunt het idee dat gelijkstelling tot integratie leidt.

Een tweede resultaat was dat in steden waar joden en gojim al lang met elkaar mochten trouwen, de kans op huwelijken tussen hen soms kleiner was dan in steden waar ze dit recht pas hadden. Hier werd het idee weerlegd dat integratie de bestemming van de geëmancipeerde joden is. In Amsterdam was de kans op joods-gojse huwelijken kleiner dan deze hypothese voorspelde en in Budapest groter.

Een derde slotsom luidt dat een meer treffende verklaring van verschillen tussen en trends in steden, een beroep doet op de mate waarin joden en gojim gemengd wonen. In Amsterdam was de ruimtelijke scheiding erg groot. Hoeveel gescheiden scholen uitmaken, konden we niet zeggen.

Ten vierde vonden we weinig steun voor de hypothese dat een toenemende afkeer van joden zoals blijkt uit een hoger percentage antisemitische stemmen, de kans op joods-gojse huwelijken verkleint. Alhoewel een antisemitische partij voor het eerst in Duitsland aan de macht kwam, vonden we geen aanwijzing dat de kans op joods-gojse huwelijken in Berlijn en Frankfort kleiner was dan elders. Ook daalde de kans op gemengde huwelijken in Berlijn en Frankfort niet in de jaren dat daar het stemmen op de nazi's toenam.

Ten vijfde ondersteunt ons materiaal de veronderstelling dat politiek gevolgen heeft. De kans op joods-gojse huwelijken begon te dalen vóór die huwelijken verboden werden en nadat nationaal-socialistische machthebbers de rechten van joden inperkten.

Als laatste wijzen we op gegevens die het idee ondersteunen dat Duitsland uitzonderlijk was en de integratie van joden daar stokte. In de eerste 30 jaar van de 20e eeuw nam in alle onderzochte steden de kans op joods-gojse huwelijken toe. Deze stijging was evenwel het kleinst in Berlijn en Frankfort. Ze was niet beperkt omdat een evenwichtspunt was bereikt, want in Budapest was de kans op joods-gojse huwelijken hoger en de toename daarin ook. Wanneer we in figuur 1 tot en met 3 alleen op de jaren twintig letten, zien we dat in Budapest, waar voor joden toen een *numerus clausus* in het hoger onderwijs gold, de kans op joods-katholieke en joods-protestantse huwelijken steeg. In Duitsland was toen geen anti-joodse wet van kracht. In die tijd nam in Frankfort de kans op joods-protestantse huwelijken iets toe, terwijl die kans in Berlijn gelijk bleef en de kans op joods-katholieke huwelijken in Berlijn noch in Frankfort veranderde. Bij deze bevindingen tekenen we aan dat in Berlijn en Frankfort de trend naar meer katholiek-protestantse huwelijken mogelijk ook was afgevlakt. Vragen daarover vielen evenwel buiten het kader van dit artikel (zie echter Hendrickx, Schreuder & Ultee, 1994).

7. Vragen over joods-gojse huwelijken, vragen over de jodenvervolgving en vragen over de verdelging van het Europese jodendom

In dit artikel beantwoordden we een vraag over huwelijken tussen joden en niet-joden in het 20e-eeuwse Europa. We beschouwen deze vraag niet alleen als interessant op zich, maar ook als een onderdeel van de vraag naar de jodenvervolgving in Europa in het tweede kwart van die eeuw. Volgens Hilberg (1961) doorliep de jodenvervolgving verschillende fasen. Als we dit aannemen, bestaat de vraag naar de jodenvervolgving uit een aantal deelvragen, vragen voor afzonderlijke stadia en vragen over de overgang van een fase naar de volgende. De vraag van dit artikel betrof een vroeg stadium. Vragen over latere fasen zijn in de literatuur vanzelfsprekend uitgebreider behandeld dan vragen over eerdere. Toch is het belang van vragen over beginstadia groter dan op het eerste gezicht lijkt. Ze zijn namelijk van belang voor de vraag of alles ging zoals het gaan moest.

In een in 1989 verschenen en inmiddels veel besproken boek betoogt Bauman dat hoewel de vraag waarom de joden werden verdelgd de kern van de sociologie raakt, sociologen deze vraag lieten liggen. Zijn antwoord op die vraag luidt dat de holocaust een bij uitstek modern verschijnsel is dat niet kan worden verklaard zonder een beroep op hedendaagse culturele neigingen en technische verworvenheden (Bauman, 1989). We zijn het met Bauman eens dat vragen over de oorlog die Hitler won tot de hoofdvragen van de sociologie behoren. Sociologie gaat over ongelijkheid en strijd (Ultee, Arts & Flap, 1992) en de vernietiging van de joden is het uiterste voorbeeld van de vernedering van mensen en het gebruik van geweld. De stelling dat sociologen de holocaust vergaten, slaat naar onze mening soms de spijker op de kop, maar

soms ook slaat ze de plank mis. Bauman prikt echter de vraag over de jodenvervolgving vast op die over de jodenmoord. Daardoor krijgen vragen over eerdere fasen en de vraag in hoeverre alles ging zoals het moest gaan, minder aandacht.

Hoeveel aandacht schonken sociologen aan de jodenvervolgving? Volgens Elias, een hoofdfiguur in de hedendaagse sociologie, doet de in naam van Duitsland gepleegde massamoord de vraag naar die daad op zich rijzen. De hoofdvraag gaat echter over de onverenigbaarheid van die handeling met maatstaven die hedendaagse hogerontwikkelde samenlevingen kenmerken. Sociologen moeten niet alleen vragen waarom in het tweede kwart van de 20e eeuw in een hoogbeschaafd volk het geweten zweeg. In de oudheid waren er dozijnen gebeurtenissen die we nu volkenmoord noemen. De vragen waarmee sociologen zich bezig dienen te houden, luiden waarom na de Tweede Wereldoorlog mensen niet konden geloven dat zulke zaken waren gebeurd in een hoogontwikkeld industrieland en waarom ze met spontane afschuw reageerden toen het gebeurde bekend werd (Elias, 1989). We menen dat vragen over de weg naar executieplaatsen en concentratiekampen meer steun verdienen dan Elias ze lijkt te geven.

Vragen over de holocaust kregen echter ook meer aandacht dan Bauman meent. De toespraken van Popper en Adorno op de Duitse sociologendagen van 1961 – geen onbekende sociologische literatuur – gingen niet alleen over de methode waarmee de sociologie naar een antwoord op haar vragen dient te zoeken, maar ook over deze vragen zelf. Toen Popper het verschil tussen zijn positie en die van Adorno omschreef, zei Popper dat hij gelooft dat de wereld waarin we leven de beste is die ooit heeft bestaan en dat Adorno dat niet gelooft. Adorno (1962) antwoordde dat hij het inderdaad moeilijk te geloven vindt dat er geen betere wereld is dan de wereld die Auschwitz heeft uitgebreed.

Had Adorno daarmee het pleit ten gunste van vragen over volkenmoorden beslecht? Laten we teruggaan naar Popper (1945) en Horkheimer en Adorno (1947). Eén van Poppers hypothesen was dat sociologen die onverbiddelijke trends postuleren, vijanden zijn van open samenlevingen, van maatschappijen die aanvaarden dat kennis feilbaar is en de besten niet altijd regeren en die met hun instellingen wedijver tussen gedachten en kritisch onderzoek bevorderen. Een andere hypothese luidde dat de aanvaarding in de 20e eeuw van ideeën volgens welke de gang van het gebeuren onverbiddelijke trends vertoont, heeft bijgedragen aan de opkomst van de gesloten samenlevingen nazi-Duitsland en Sovjet-Rusland. Popper rekende Plato, Hegel en Marx tot de munters van zulke ideeën. Het boek van Horkheimer & Adorno was doortrokken van hegelarij en marxisme. Eén erin vervatte gedachte was dat mythische verlichting ontstaat, een andere dat antisemitisme deel van deze dialectiek uitmaakt. Poppers hypothesen werden ondersteund door een omstandige analyse van vele theorieën over het samenleven, Horkheimer & Adorno lieten hun gedachten ondergaan in benevelende taal. Adorno's oproep vragen over de Tweede Wereldoorlog hoog op de sociologische agenda te zetten, was aan het verkeerde adres gericht. Kort na die oorlog verschenen meerdere analyses van deze oorlog en Poppers analyse was duidelijker dan die van Adorno. Dit hoofdstuk uit de sociologie strookt niet met Baumans stelling dat de sociologie de holocaust over het hoofd ziet.

Dan is daar Baumans antwoord op de vraag naar het waarom van de holocaust. De bureaucratistische structuren van moderne samenlevingen waren noodzakelijk, maar niet voldoende

voor de moord op de joden. Die mogelijkheid werd benut door racisme. Dat was een vorm van sociale ingenieurskunst en sloot daarmee aan bij de moderne cultuur (Bauman, 1989). Volgens ons echter is racisme premoderne ingenieurskunst en omvat moderniteit meer dan bureaucratie.

Ten eerste: er zijn twee soorten ingenieurskunst. De ene beslist vooraf over de uiteindelijke doelen, bepaalt daarna de meest efficiënte middelen en zet die middelen vervolgens in. Popper (1945) noemt dit utopische ingenieurskunst en stelt dat ze sterk leiderschap vereist en tot een gesloten samenleving leidt. De tweede vorm gaat uit van sociale misstanden. Ze wil die bestrijden door de te gebruiken middelen niet vooraf vast te leggen, verspilling desnoods op de koop toe te nemen en veranderingen in prioriteiten toe te laten, telkens afhankelijk van de gebleken gevolgen van maatregelen. Popper noemt deze vorm stuksgewijze sociale ingenieurskunst en beweert dat ze tot bloei komt in open of moderne samenlevingen. Bauman (1989) zegt dat racisme pas tot volle wasdom komt in het kader van een ontwerp voor de volmaakte samenleving en het voornemen dat te verwezenlijken door planmatige inspanning. Deze omschrijving maakt ons inziens duidelijk dat racisme een vorm van utopische ingenieurskunst is en niet strookt met de moderne cultuur. Baumans nevenstelling dat de vernietiging van de joden de vorm aannam van een perfect georganiseerde modern-industriële operatie, is overigens ver bezijden de waarheid (Korzec, 1995).

Ten tweede: de structuur van hedendaagse samenlevingen vertoont meerdere eigenschappen en die kenmerken tezamen worden modern genoemd. Eén daarvan is bureaucratie, een ander de scheiding van machten, evenals een wet die alle inwoners van een land rechten geeft. Toen Hitler aan de macht kwam, werd het *Führer-Prinzip* ingevoerd en daarmee verviel de scheiding van machten. Vervolgens raakten joden ontrecht. Toen Duitsland andere landen bezette, gebeurde daar hetzelfde. Mensenrechten, scheiding van machten en oorlogen gevolgd door bezettingen, komen echter niet voor in Baumans antwoord op de vraag naar het waarom van de jodenmoord.

Baumans antwoord blijft, zo stellen we, fragmentarisch omdat Bauman, anders dan Elias, weinig aandacht aan deze vraag zelf schenkt. Is de vraag alleen waarom zes miljoen joden werden vermoord, of is het ook de vraag waarom het percentage omgekomen joden voor Nederland zo veel hoger ligt dan voor België en lijkt op dat voor Tsjechoslowakije (Blom 1987; Ultee & Flap, 1996)? Gaat de vraag alleen over de laatste fase in de jodenvervolgning of ook over eerdere? Komt de laatste fase alleen voort uit de voorlaatste, of moet een antwoord op de vraag over de laatste fase ook naar nog eerdere fasen verwijzen? Bauman stelt dat bureaucratie een noodzakelijke voorwaarde voor de holocaust is geweest, maar gaat op zijn hoogst terloops in op de vraag in hoeverre oorlog, ontrecting en opheffing van de scheiding van machten dat ook waren. Toch vormt in Baumans antwoord het woord moderniteit het sleutelwoord, een woord dat mensenrechten, scheiding van machten, bureaucratie en boven-nationale organisaties ter beslechting van geschillen tussen landen omvat.

Bauman (1989) stelt dat de laatste daad van de jodenvervolgning, de vernietiging, als het ware een logische, hoewel niet aan het begin voorziene, uitkomst was van de vele stappen die eerder waren genomen. Bauman voegt daaraan toe dat geen van deze stappen onvermijdelijk

was gezien de stand die het proces al had bereikt. De analyse waaruit dit laatste blijkt, ontbreekt. Wij voegen aan Baumans stelling van een proces met een logisch einde en een voorwaardelijk begin toe dat sociologen, als het om de vraag naar de jodenvervolgning gaat, dienen te onderzoeken welke omstandigheden overgangen naar andere stadia dan de laatste fase bewerkstelligden. Dan komt een volwaardig alternatief tot stand voor de hypothese van een onverbidelijke trend en het idee dat alles ging zoals het gaan moest.

Epiloog

Toen Duitsland in 1940 Nederland bezette, woonde Anne Frank, geboren in 1929 te Frankfurt en gestorven in 1945 te Bergen-Belsen, zes jaar in Amsterdam. In juli 1942 probeerde het gezin Frank de dingen die stonden te gebeuren te ontlopen door onder te duiken. Anne hield daarvan een dagboek bij, dat in 1947 verscheen als *Het Achterhuis*.

Annes brief van 10 november 1942 vermeldt Dussel, een nieuweling in Het Achterhuis. Hij is tandarts en woont bij een veel jongere christenvrouw, waarmee hij waarschijnlijk niet is getrouwd. Andere brieven maken duidelijk dat Dussel een vluchteling uit Duitsland is en meer aan joodse ritën hecht dan het gezin Frank. In enkele brieven veroordeelt Anne in scherpe bewoordingen Dussels gedrag. Op 1 mei 1943 zegt Anne dat Dussel jarig was en dat zijn Lotje hem chocolade, cognac en sinaasappels stuurde. Ze verwijt hem dat hij brood, kaas en eieren in zijn kast bewaart en niets afgeeft. Op 23 juli 1943 dagdroomt Anne over de eerste bezigheden van de bewoners van het Achterhuis na de bevrijding. Dussel wil dan alleen van zijn Charlotte weten, grapt Anne. Het stukje van 5 juni 1944 gaat over zontjes die Dussel en Mevrouw Daan, iemand die ook in het Achterhuis ondergedoken zat, elkaar geven.

Wie waren Dussel en Charlotte? Als ze een echtpaar vormden, waarom dook Dussel dan onder? De Duitsers deporteerden gemengd gehuwde joden niet, vreesde hij dat dit tijdelijk was? Of woonde Dussel ongehuwd samen met Charlotte omdat de Duitsers gemengde huwelijken hadden verboden?⁸

Dussels echte naam was Fritz Pfeffer, geboren in 1889 te Giessen in Duitsland en overleden te Neugamme in 1944. In de jaren twintig sloot hij een huwelijk met een joodse vrouw, dat in 1932 werd ontbonden. Half november 1938 verliet Werner Pfeffer, het toen elf jaar oude en enige kind uit dit huwelijk, Bremerhaven met een kindertransport naar Southampton, om daar te worden afgehaald door Ernst Pfeffer, een broer van Fritz. Wegens de gevaren die joden liepen, werd Werner niet door zijn vader naar de boot gebracht, maar door Charlotte Kaletta, een katholieke vrouw die zijn vader in 1937 in Berlijn had ontmoet. Fritz en Charlotte vreesden de dingen die gebeurden en vestigden hun hoop op landen waar mensen meer rechten hebben.

Toen Charlotte Kaletta, geboren in 1895 te Ilmengau in Duitsland en overleden in 1985 te Amsterdam, Fritz Pfeffer ontmoette, was ze gescheiden van de joodse tandarts Ludwig Löwenstein. Eén kind, een zoon genaamd Gustav, was uit dit huwelijk geboren. Kort na haar reis naar Bremerhaven mochten Charlotte en Fritz naar Nederland. De *Kristallnacht* had er

geleid tot 8000 plaatsen voor Duitse (ook Oostenrijkse) vluchtelingen. Charlottes zoon bleef in Duitsland achter. Ze kon hem niet meenemen omdat zijn naam op het paspoort van zijn vader stond.

Charlotte Kaletta en Fritz Pfeffer trachtten in Nederland te trouwen, maar dat lukte niet. Charlotte had de Duitse nationaliteit en op een Duits persoon, wanneer deze in Nederland wilde trouwen, was volgens een verdrag uit 1908 het Duitse recht van toepassing en in het Derde Rijk waren huwelijken tussen joden en Duitsbloedigen verboden. In juni 1939 ging Charlotte naar België, naar een vriend van Fritz die uit Berlijn naar Brussel was verhuisd, om uit te zoeken of zij en Fritz daar konden trouwen. Ze keerde onverrichter zake terug. Niet de wetgeving van de Duitse bezetter verhinderde een huwelijk tussen Fritz en Charlotte, maar de handhaving van een verdrag door Nederlandse ambtenaren.

In 1950 werd Charlotte Kaletta postuum, vanaf 31 mei 1937, in de echt verbonden met Fritz Pfeffer, waardoor ze pensioen kreeg. Haar eerste echtgenoot overleefde de Tweede Wereldoorlog niet, evenmin als haar zoon en Fritz Pfeffers eerste vrouw. Het dagboek van Anne Frank werd gedurende het seizoen 1956/57 opgevoerd in de Stadsschouwburg te Amsterdam. Dat stuk plaatste Dussel in ongunstig licht. Charlotte heeft het gezien, zoals kan worden afgeleid uit haar bezittingen. Deze werden in 1987 door iemand van de Anne Frank Stichting aangetroffen op het Waterlooplein, de Amsterdamse rommelmarkt. Tussen foto's van Fritz en Charlotte bevonden zich een programmaboekje van het toneelstuk en krantenknipsels over Annes dagboek. Charlotte Kaletta heeft zich nooit in het openbaar over haar leven uitgelaten.

Noten

- 1 Wout Ultee (1946) is sinds 1987 hoogleraar algemene en theoretische sociologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Schreef met Wil Arts en Henk Flap het leerboek *Sociologie* (1992, tweede druk 1996) en redigeerde met Jaap Dronkers *Verschuivende ongelijkheid in Nederland* (1995). Ruud Luijckx (1958) is universitair docent bij de vakgroep Methoden en Technieken van Onderzoek binnen de Faculteit Sociale Wetenschappen van de Katholieke Universiteit Brabant. Promoveerde in 1994 op een proefschrift getiteld *Comparative loglinear analyses of social mobility and heterogamy*. Publiceerde met Wout Ultee over *Educational heterogamy and father-to-son occupational mobility in 23 industrial nations* (*European Sociological Review* 1990).
- 2 In Duitsland werden tot 1934 166.000 exemplaren van *Jetchen Gebert* en 102.000 van *Henriette Jacoby* verkocht (Van Liere 1974: 216). De Nederlandse vertaling van deze boeken verscheen compleet in één band als *De geschiedenis van Jetje Gebert* in 1909 bij Becht te Amsterdam en werd aldaar herdrukt in 1914, 1924 en 1932. Bij de Arbeiderspers te Amsterdam verscheen in 1938 een door de schrijver herziene uitgave.
- 3 De meeste jaartallen zijn gevonden in de *Encyclopaedia Judaica* (1971) en de *Encyclopedia of the Holocaust* (1990). Voor jaartallen over de vrijheid van huwelijk, zie Fonk (1961), Huussen Jr. (1975) en Ruppin (1908). We vergeleken jaartallen met vermeldingen in monografieën die de geschiedenis van de joden in een plaats of land

- vertellen. Hoewel we uit ruimtegebrek de andere bron niet noemen, hebben we het beginsel van twee bronnen zo veel mogelijk in het gehele artikel in acht genomen.
- 4 Deze hypothese gaat niet over de mate waarin de scholen van een stad verschillen in de mate waarin ze joodse dan wel niet-joodse leerlingen hebben. Wanneer joden en gojim in eigen wijken wonen, bezoeken ze, als het onderwijs in een stad uitsluitend openbaar is, toch afzonderlijke scholen. Omdat onze theorie een gescheiden-woonwijken-hypothese omvat, betreft onze gescheiden-scholenuitspraak de grondslag van scholen.
  - 5 Het aantal joden dat zich bekeert is veel beweeglijker is dan het aantal joods-gojse huwelijken (Honigmann, 1989).
  - 6 Men kan zich afvragen hoe het, blijkens de cijfers, mogelijk is dat in Budapest in 1942 en in Amsterdam in 1943 joden en gojim elkaar huwden. In Budapest was ontheffing mogelijk. Omdat de cijfers voor Amsterdam geloofsjoden betreffen en de wet over afstamming handelt, zullen de joods-gojse huwelijken in Amsterdam huwelijken tussen voljoden en half- of kwartjoden zijn geweest.
  - 7 Michman (1989) verwijst naar percentages volgens welke in 1925 Berlijnse joden beduidend meer gemengd huwden dan Amsterdamse. Log odds ratio's wijzen uit dat in het begin van de jaren dertig in Amsterdam de kans op een joods-katholiek huwelijk hoger was dan in Berlijn. Vanaf 1920 was de kans op zo'n huwelijk groter in Amsterdam dan in Frankfort, rond 1930 was de kans op een joods-protestants huwelijk in Frankfort even groot als in Amsterdam.
  - 8 Alle onderstaande gegevens zijn ontleend aan Van der Zee (1990). De vondst van de bezittingen van Charlotte Kaletta door Joke Kniesmeyer wordt verhaald door Anneke Visser, 'Het was Pfeffer', *NRC-Handelsblad*, 7 november 1987.

Literatuur

- Adorno, T.W. (1962). Zur Logik der Sozialwissenschaften. Reprinted in 1969 in T.W. Adorno, H. Albert, R. Dahrendorf, J. Habermas, H. Pilot & K.R. Popper (Eds.), *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie* (pp. 125-143). Neuwied: Luchterhand.
- Bauman, Z. (1989). *Modernity and the Holocaust*. Cambridge: Polity.
- Bendt, V., Galliner, N., Jersch-Wenzel, S. & Jersch, T. (1987). *Wegweiser durch das jüdische Berlin*. Berlin: Nicolai.
- Blau, P.M. & Schwartz, J. (1984). *Cross Cutting Social Circles*. New York: Academic Press.
- Blom, J.C.H. (1987). De vervolging van de joden in Nederland in internationaal vergelijkend perspectief. *De Gids*, 150, 494-507.
- Della Pergola, S. (1972). *Jewish and mixed marriages in Milan 1901-1968*. Jerusalem: The Institute of Contemporary Jewry.
- Elias, N. (1989). *Studien über die Deutschen*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Fonk, F.H. (1961). *Das staatliche Mischehenrecht in Preussen vom allgemeinen Landrecht an*. Bielefeld: Gieseking.
- Freidenreich, H.P. (1991). *Jewish politics in Vienna 1918-1938*. Bloomington: Indiana University Press.
- Giebels, L. (1975). *De zionistische beweging in Nederland 1899-1941*. Assen: Van Gorcum.
- Goldscheider, C. & Zuckerman, A.S. (1984). *The transformation of the Jews*. Chicago: University of Chicago Press.
- Grubel, F. (1985). *Jettchen Geberts Kinder*. Berlin: Berlinische Galerie und Leo Baeck Institut New York.
- Hendrickx, J., Schreuder, O. & Ultee, W. (1994). Die Konfessionelle Mischehe in Deutschland (1901-1986) und den Niederlanden (1914-1986). *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 46, 4, 619-645.
- Heuberger, R. & Krohn, H. (1988). *Hinaus aus dem Ghetto ... Juden in Frankfurt Am Main 1800-1950*. Frankfurt am Main: Fischer.

- Hilberg, R. (1961). *The Destruction of the European Jews*. Chicago: Quadrangle.
- Honigmann, P. (1989). Jewish conversions – A measure of assimilation? A discussion of the Berlin Secession Statistics of 1770-1941. *Leo Baeck Institute Year Book*, 34, 3-39.
- Horkheimer, M. & Adorno, T.W. (1947). *Dialektik der Aufklärung*. Amsterdam: Querido.
- Hout, M. (1983). *Mobility tables*. Beverly Hills: Sage.
- Huussen, A.H. Jr. (1975). *De codificatie van het Nederlands huwelijksrecht, 1795-1838*. Amsterdam: Holland Universiteits Pers.
- Karady, V. (1985). Vers une théorie sociologique des mariages interconfessionnels. Le cas de la nuptialité hongroise sous l'Ancien régime. *Actes de la recherche en sciences sociales*, 57/58, 47-68.
- Katz, J. (1972). *Emancipation and assimilation*. Westmead Gregg International Publishers.
- Katz, J. (1973). *Out of the ghetto. The social background of Jewish emancipation 1770-1870*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Katz, J. (1975). Was the Holocaust predictable? *Commentary*, 20, 41-48.
- Korzec, M. (1995). De mythe van de efficiënte massamoord. *Intermediair*, 31, 50, 21-23.
- Kruijt, J.P. (1957). Levensbeschouwing en groepssolidariteit in Nederland. *Sociologisch Jaarboek*, 11, 29-72.
- Laserson, M.M. (1971). The Jews and the Latvian parliament, 1818-1934. In Association of Latvian and Estonian Jews in Israel (Ed.), *The Jews in Latvia* (pp. 84-185). Tel Aviv: D. Ben-Nun Press.
- László, E. (1969). Hungarian Jewry: A demographic overview, 1918-1945. In R.L. Braham (Ed.), *Hungarian Jewish Studies II* (pp. 137-182). New York: World Federation of Hungarian Jews.
- Leonard, J.-F. (1983). *Bücherverbrennung, Zensur, Verbot, Vernichtung unter dem Nationalsozialismus in Heidelberg*. Heidelberg: Heidelberger Verlagsanstalt und Druckerei.
- Lieberson, S. (1961). The impact of residential segregation on ethnic assimilation. *Social Forces*, 40, 52-57.
- Liere, C.G. van (1974). Georg Hermann, *Materialien zur Kenntnis seines Lebens und seines Werkes*. Amsterdam: Rodopi.
- Lowenstein, S.M. (1976). The pace of modernisation of German Jewry in the nineteenth century. *Leo Baeck Institute Yearbook*, 21, 41-56.
- Lurie, H.L. (1940). On the use of the term 'non-Jewish' in Jewish statistics. *Jewish Social Studies*, 2, 79-84.
- Marshall, T.H. (1949). *Citizenship and social class*. Reprinted in 1964 in T.H. Marshall (Ed.), *Class, citizenship and social development* (pp. 71-134). Chicago, University of Chicago Press.
- Massey, D.S., & Denton, N.A. (1988). The dimensions of residential segregation. *Social Forces*, 67, 281-315.
- Meijer, J. (1969). *Hoge hoeden, lage standaarden*. De Nederlandse Joden tussen 1933 en 1940. Baarn: Wereldvenster.
- Melkman, J. (1949). *Israël*. Amsterdam: Elsevier.
- Michman, J. (1989). The Jewish essence of Dutch Jewry. In J. Michman (Ed.), *Dutch Jewish History, Proceedings of the Fourth Symposium on the History of the Jews in the Netherlands* (pp. 1-22). Assen: Van Gorcum.
- Nussbaum, L. (1987). 'Und es kam, wie es kommen musste': Das Schicksal Georg Hermann und seine Spätwerke im Niederländischen Exil. *Neophilologus* 71, 252-265 & 402-412.
- Pisko, O. (1933). Von den Eherecht. In H. Klang (Hsbg), *Kommentar zum Allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuch* (pp. 367-834). Erster Band/Erster Halbband. Wien: Österreichischen Staatsdruckerei.
- Popper, K.R. (1945). *The open society and its enemies*. London: Routledge.
- Ruppin, A. (1908). Die Mischehe. *Zeitschrift für Demographie und Statistik der Juden*, 4, 17-23.
- Tachauer, D. (1913). Die Neigung zu Mischehen. *Zeitschrift für Demographie und Statistik der Juden*, 9, 36-40.
- Ultee, W., Flap, H. & Arts, W. (1992). *Sociologie. Vragen, uitspraken, bevindingen*. Groningen: Wolters Noordhoff.

- Ultee, W. & Flap, H. (1996). De Nederlandse paradox: waarom overleefden zoveel Nederlandse joden de Tweede Wereldoorlog niet? In H. Ganzeboom & S. Lindenberg (Red.), *Verklarende Sociologie. Opstellen voor Reinhard Wippler* (pp. 185-197). Amsterdam: Thesis Publishers.
- Vestermanis, M. (1995). *Juden in Riga. Auf den Spuren des Lebens und Wirkens einer ermordeten Minderheit*. Bremen: Edition Temmen.
- Zee, N. van der (1990). *De kamergenoot van Anne Frank*. Amsterdam: Lakeman.

Aanhangsel

Cijfers over huwelijken naar wederzijdse kerkelijke gezindte vonden we in de diverse jaargangen van: *Statistisch jaarboek der gemeente Amsterdam; Statistisches Jahrbuch der Stadt Berlin; Statistisch-administratives Jahrbuch der Haupt- und Residenzstadt Budapest; Statistisches Handbuch der Stadt Frankfurt am Main; Statistisches Jahrbuch der Stadt Riga; Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien*.

Ontbrekende gegevens putten we uit meerdere afleveringen van:

Die Geburten, Eheschliessungen und Sterbefälle im Freistaat Preussen während des Jahres 19xx; Monatsheft des Budapesters Kommunalstatistischen-Bureaus; Tabellarische Übersichten betreffend den Zivilstand der Stadt Frankfurt am Main im Jahre 19xx; H. Handruck. Rigas natürliche Bevölkerungsbewegung 1911-1930. Riga, Veröffentlichungen des statistischen Amtes der Stadt Riga, 1932; Die Bewegung der Bevölkerung in den Jahren 1914 bis 1921. Wien, Beiträge zur Statistik der Republik Österreich, 8. Heft, 1923; Statistisches Handbuch für die Republik Österreich.

De statistische jaarboeken van de steden verschaften daarnaast gegevens over verkiezingen, gescheiden woonwijken en gescheiden scholen. Cijfers over gescheiden woonwijken werden ook gevonden in:

J. Vijgen. *Joden in Amsterdam, Assimilatie en segregatie van een etnische minderheid 1600-1930*. Doktoraalskriptie sociale geografie, Vakgroep Stad & Land, Universiteit van Amsterdam, 1983 (gegevens voor aantallen in Amsterdam in 1906, de oorspronkelijke gegevens zijn niet vindbaar in het Amsterdams Historisch Archief); Bureau voor Statistiek der Gemeente Amsterdam. *De resultaten der volks- en beroepstelling van 31 december 1920*. Statistische mededeeling no. 72. Amsterdam, Müller, 1924; pp. 30-32; Bureau voor Statistiek der Gemeente Amsterdam. *De bevolking van Amsterdam Deel II: De uitkomsten der tienjaarlijkse Volkstellingen van 1830 tot 1930*. Statistische mededeeling no. 100. Amsterdam, Meulenhoff, 1934, pp. 26-28; *Amsterdam gedurende den Tweede Wereldoorlog, Statistisch Jaarboek der Gemeente Amsterdam 1940-1944*, pp. 71-72; *Berlin in Zahlen, Taschenbuch 1945* (deze na de Tweede Wereldoorlog verschenen studie bevat gegevens 1939); *Die fünfzigjährige Entwicklung Budapests 1873-1923*. Publicationen des Statistischen Amtes der Haupt- und Residenzstadt Budapest, nr. 53; *Statistisches Jahrbuch für die Republik Österreich 1925* (gegevens voor Wenen in 1923).

Tijdreeksen over het aantal personen dat de shekel betaalde, staan in:

Stenographisches Protokoll der Verhandlungen des XIX. Zionistenkongresses und der vierten Tagung des Council der Jewish Agency für Palästina, Luzern, 20. August bis 6. September 1935. Wien, Fiba Verlag, 1937, S. 18-19.